

УДК 338.48

Кізюн А.Г.

Вінницький торгово-економічний інститут

Київського національного торгово-економічного університету

Природні умови розвитку екстремального туризму у межах Поділля

Розглянуто проблему розвитку екстремального туризму у межах Поділля як одного із найбільш перспективних регіонів для цього виду туризму у рівнинній частині України. Зазначено, що природні умови і ресурси Поділля сприятливі для розвитку окремих видів екстремального туризму. Виокремлено і охарактеризовано дві групи чинників, що дають можливість розвивати екстремальний туризм: геолого-геоморфологічні та гідро-кліматичні. На їх основі доцільно розбудовувати такі нехарактерні для рівнинної частини України види екстремального туризму як спелеотуризм, кінний туризм, трекінг, маунтбайкінг, Х-гонки, дельтопланеризм та ін. Показано, що найбільш сприятливими районами Поділля для розвитку екстремальних видів туризму є Середнє Придністер'я і Середнє Побужжя, Подільські Товтри і Кременецькі гори. Частково розглянуто перспективи розвитку екстремального туризму у межах Поділля, зокрема на основі «низькогірного» рельєфу Середнього Придністер'я та системи південнобузьких порогів, до яких входить унікальна система каньйонів Середнього Придністер'я, низькогірних ландшафтів Подільських Товтр і Кременецьких гір, оригінальна Подільсько-Буковинська карстова область.

Ключові слова: Поділля, природні умови, екстремальний туризм, Середнє Придністер'я, каньйон, Середнє Побужжя, пороги, чинники.

Кизюн А.Г. Природные условия развития экстремального туризма в пределах Подолья.

Рассмотрена проблема развития экстремального туризма в пределах Подолья как одного из наиболее перспективных регионов для этого вида туризма в равнинной части Украины. Отмечено, что природные условия и ресурсы Подолья благоприятны для развития отдельных видов экстремального туризма. Выделены и охарактеризованы две группы факторов, которые дают возможность развивать экстремальный туризм: геолого-геоморфологические и гидро-климатические. На их основе целесообразно развивать такие нехарактерные для равнинной части Украины виды экстремального туризма как спелеотуризм, конный туризм, треккинг, маунтбайкинг, Х-гонки, дельтопланеризм и др. Показано, что наиболее благоприятными районами Подолья для развития экстремальных видов туризма является Среднее Приднестерья и Среднее Побужье, Подольские Товтры и Кременецкие горы. Частично рассмотрены перспективы развития экстремального туризма в пределах Подолья, в частности на основе «низкогорного» рельефа Среднего Приднестровья и системы южнобузьских порогов, в которые входит уникальная система каньонов Среднего Приднестровья, низкогорных ландшафтов Подольских Толтр и Кременецких гор, оригинальная Подольско-Буковинская карстовая область.

Ключевые слова: Подолье, природные условия, экстремальный туризм, Среднее Приднестерья, каньон, Среднее Побужье, пороги, факторы.

Kiziun A.G. Natural conditions of extreme tourism within the skirts. The problem of extreme tourism within the skirts as one of the most promising regions for this type of tourism in the plains of Ukraine. Indicated that the natural environment and resources skirts favorable for the development of certain types of extreme tourism. Thesis there is determined and described two groups of factors which make it possible to develop adventure tourism, geological and geomorphological and hydro-climatic. On this basis, it is advisable to develop such uncharacteristic plains of Ukraine kinds of extreme tourism as cave tourism, equestrian tourism, trekking, mauntbaykinh, X-race hang-glider and others. It is shown that the most favorable areas for development skirts Extreme tourism is Prydnister'ya High and Middle Bug region, Podolski and Tovtry Kremenets Mountains. Partially discussed prospects for development of adventure tourism within the skirts, particularly through the "lowland" Middle relief Prydnister'ya and systems thresholds, which includes a unique system of canyons Middle Prydnister'ya, lowland landscapes Podolski and Tovtry Kremenets mountains, original Podolsko Bukovina karst region.

Keywords: skirts, natural conditions, extreme tourism, Average Prydnister'ya Canyon, Middle Bug region, thresholds factors.

Наявність проблеми. З початку XXI ст. розвитку туризму у межах Поділля приділяється достатньо уваги. Активно розбудовуються такі види туризму як пішохідний, водний, велосипедний, частково спелеотуризм та автомобільний туризм. Однак, є ще види яким приділяється мало уваги. Головна причина цього – недостатня вивченість та обґрунтованість можливостей розвитку нестандартних для рівнинної частини України, зокрема і Поділля, видів туризму. Одним із таких є екстремальний туризм. Попередній аналітичний огляд літературно-картографічних джерел і польові дослідження показують, що у межах Поділля природні умови і ресурси у низці випадків є сприятливі для розвитку окремих, достатньо популярних, видів екстремального туризму, зокрема тих, що формуються на основі геолого-геоморфологічних та гідро-кліматичних особливостей території Поділля.

Аналіз попередніх досліджень. У наявній літературі туристичного спрямування, виділяються окремі монографічні видання [2, 4], однак переважають туристично-краєзнавчі розробки щодо найбільш зараз популярних територій для туризму у межах Поділля [10, 11, 16]. Ці публікації присвячені загальним питанням розвитку туристичної сфери Поділля, частково окремим видам туризму та проблемам їх розвитку. Досліджень щодо розвитку екстремального туризму у межах Поділля немає.

Мета: розглянути природні умови розвитку екстремального туризму, виокремити основні чинники його розбудови та перспективи подальшого функціонування.

Результати дослідження. Назва і межі сучасного Поділля мають тривалу історію становлення, що детально розглянуто у численних публікаціях [5, 13, 14, 16]. Тут лише зазначимо, що термін Поділля (Подольє, Подолля, Поділь, Подільська земля, Подолія, Поділля) вперше зафіксований у вжитку литовських князів за 1351р., в українських грамотах – за 1389р., у літописах – за 1392р. [5]. Серед природодослідників переважає думка, що назва Поділля пов'язана з рівнинним розташуванням (по долу) відносно Карпат. Інші думки детально проаналізовані у працях Г.І. Денисика [5, 14], який вважає, що назва Поділля закріпилася з XIV ст. після загарбання та поділу, розділу сучасних земель західних регіонів України між феодалною Литвою, Польщею і частково кримськими татарами (рис. 1).

«Поділені» землі Пониззя, Буго-Дністерського межиріччя та Побужжя отримали єдину назву – Поділля. У подальшому історія неодноразово підтверджувала справедливість та правдивість такого розуміння назви регіону.

Однак, *історико-географічні межі* Поділля трактуються різними авторами по-різному: від центральної частини сучасної Хмельницької області разом з лівобережжям Середнього Придністер'я до обширної території між північно-західними кордонами України та берегами Чорного моря. На початку XXI ст. у межі Поділля, за схемою природно-господарського та адміністративного районування України, входять території трьох адміністративних областей – Вінницької (Східне Поділля), Хмельницької (Центральне Поділля) і Тернопільської (Західне Поділля), загальною площею 60,9 тис.кв.км або 10,1 відсотків території України (рис. 2). У перспективі ці області будуть основою формування Подільської губернії.

Аналіз літературно-картографічних джерел показує, що погляди природознавців щодо *природних меж* Поділля у загальному співпадають. Розбіжності є лише на окремих ділянках. Поділля – це Подільська височина. Однак, межі Поділля на Середньому Побужжі доцільно проводити не сучасною долиною

Рис. 1. Поділля у XIV ст.

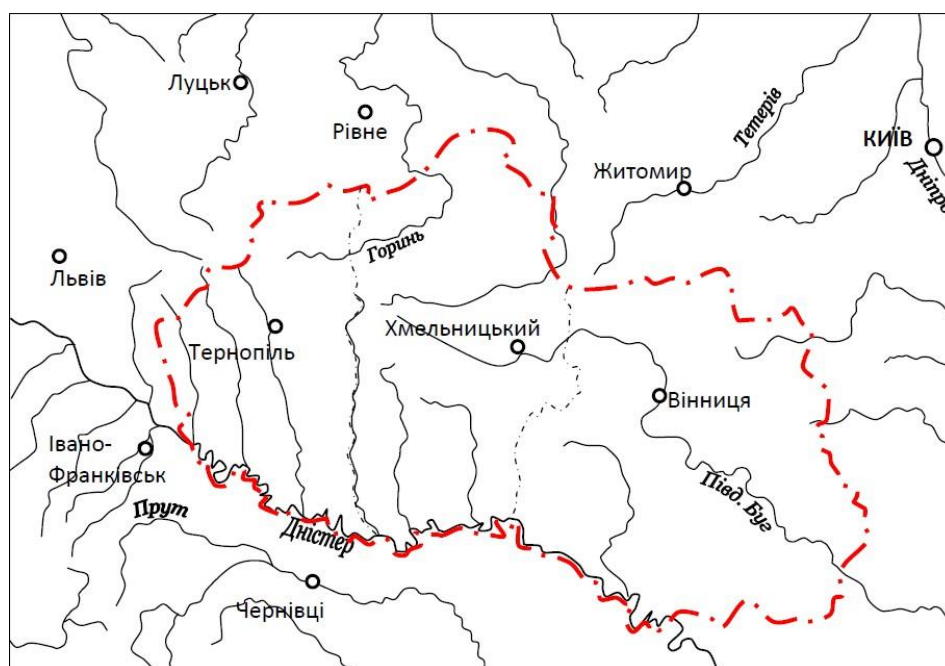

Рис. 2. Сучасні адміністративні та природно-господарські межі Поділля

Південного Бугу, а прадавньою долиною стоку льодовикових вод Південного Бугу від с. Уланів через містечка Калинівку і Турбів, далі річкою Соб, через містечка Дашів та Гайсин і на південь до впадіння в річку Південний Буг притоки Удич. Ця межа чітко простежується не лише за особливостями геологічної будови, рельєфу, ґрунтовим покривом та рослинністю, але і в структурі сучасних ландшафтів та характері їх господарського використання [4, 5].

Значне різноманіття природних умов і ресурсів Поділля сприяли широкому й різнобічному використанню їх у різних сферах господарської діяльності,

зокрема і туризмі. Питання розвитку туризму у межах Поділля постійно у полі зору науковців [4, 13, 14]. Особливо багато уваги приділяється таким видам туризму як пізнавальний, оздоровчий, подієвий та інші. Екстремальному туризму поки що не приділено належної уваги. Він у «тіні» інших, хоча природні та соціальні умови формування екстремального туризму у межах Поділля є гарні. Розглянемо їх детальніше.

Геолого-геоморфологічні передумови. Поділля, особливо його придністерська частина, сформувалось на межі двох різнотипних природних структур: з одного боку – південно-західного крила Подільської монокліналі Східноєвропейської докембрійської платформи, з іншого – Передкарпатського прогину Карпатської покривно-складчастої структури альпійського орогенезу. Це відобразилося у розвитку тектонічних процесів, унікальній геологічній будові, оригінальній орографії та морфоструктурній пластиці поверхні Поділля.

Безпосередньо територія Поділля розташована у межах двох генетично пов'язаних тектонічних структур – Українського кристалічного масиву (щита) і Волино-Подільської плити. Межа між ними проходить лінією Шепетівка – Летичів – Могилів-Подільський [1, 4]. Подільська частина Українського кристалічного масиву складена магматичними (чарнокіто-норитовий комплекс, основні та ультраосновні породи) і метаморфічними (піроксено-плагіоклазові і гранато-біотитові гнейси, мігматити) породами. Чарнокіто-норитовий комплекс представлений гіперстеновими гранітами, діоритами, мігматитами, які утворюють крупні масиви по р. Південний Буг в районі м. Вінниці та м. Гнівань, по р. Згар, в басейні р. Соб, а також зустрічаються в усіх районах розвитку кристалічних порід у Придністер'ї. Верхнє і Середнє Побужжя є районом найбільш широкого розповсюдження піроксено-плагіоклазових і гранато-біотитових гнейсів у межах Українського кристалічного масиву. Перші часто зустрічаються і в Придністер'ї, особливо біля сіл Пороги, Русава, Писарівка, Дзигівка. Фундамент Волино-Подільської плити складений породами чарнокітового комплексу, гнейсами і гранітами. Їх виходи відомі в долинах річок Лядова, Жван, Дерло. На заході вони перекриті потужною товщею осадових порід і вивчені лише за результатами буріння. У структурному відношенні фундамент неоднорідний [1].

Наявність кристалічних порід, їх широке розповсюдження, що часто має ландшафтотвірне значення, особливо в долинах річок, створює у межах Поділля, зокрема його східній частині, гарні передумови для розвитку екстремальних видів туризму. Цьому сприяють виходи кристалічних порід у вигляді потужних систем порогів у руслі річки Південний Буг (Стрільчинецькі, Печеро-Сокілецькі, Губникські та ін.), гранітні «стінки» та урвища на схилах долини Південного Бугу, а також часто унікальні розрізи-стінки глибоких (до 60-70 м) численних кар'єрів кристалічних порід Середнього Побужжя.

Кристалічні породи Поділля перекриті комплексом осадових відкладів, потужність яких збільшується від 0-10 м на північному сході до 3-3,5 тис.м на південному заході. Ці відклади на Середньому Придністер'ї представлені алевритами й пісковиками валдайської серії. Їх чисельні відслонення у вигляді крутих стінок висотою 10 м і більше зустрічаються повсюдно на схилах долин річок Лядова, Жван, Калюс, Караєць. У товщі аргілітів і алевритів калюських шарів Нагорянської свити зосереджені промислові запаси фосфоритів [1, 6, 9]. Широко розповсюджені на Поділля відклади силуру і девону. Силур представлений темно-сірими і чорними глинистими вапняками – нижній відділ,

товщею плитчастих і грудкуватих вапняків з прошарками мергелів, глин, доломітів і сланців – верхній відділ. Загальна потужність відкладів 800-850 м. У долинах Дністра, Смотрича, Студениці, Жванчика, Збруча вапняки утворюють круті мальовничі береги та печери.

Відслонення девону зустрічаються в долинах річок Дністра, Нічлави, Серету, Стрипи, Коропця, Золотої Липи. Це переважно глини, мергелі, дрібнозернисті, пісковики, алеврити і аргіліти здебільшого червоно-бурого кольору загальною потужністю до 80 м [1, 9]. Юрські відклади поширені на крайньому заході Поділля в долинах річок Золота Липа (с. Завадівка), Коропець (м. Монастириськ) і Дністра біля с. Устя-Золоте. Представлені аргілітами, алевритами, вапняками і доломітами потужністю до 30 м. Крейдові відклади в мезозойській серії порід набули найбільшого поширення і мають потужність до 150 м. На Поділлі вони зустрічаються повсюдно, крім Середнього Побужжя [5, 9]. З кінця крейдового періоду і до середини палеогену територія Поділля розвивалась у континентальному режимі, а тому відклади палеогену – пісковики, піски, глини та мергелі загальною потужністю до 25 м зрідка відслонюються в долинах річок Горинь, Південний Буг, Лядова і Мурафа. Значно ширше зустрічаються відклади неогену – тортон і сармат. Пісковики, глини, мергелі, кварцево-глауконітові піски розвинуті повсюдно у південних і західних районах Поділля, гіпси – лише у Придністер'ї, в долинах річок Збруч, Нічлава, Жванчик. У тортоні починається формування бар'єрного рифу в зоні сучасного Товтрового кряжа. Його основу утворили літогамнієві та рифові вапняки. З боків рифу сформувались товщі мергелистих глин і піщано-глинистих порід потужністю до 20 м. Сарматські відклади поширені повсюдно, крім Середнього Побужжя. Їх фаціальний склад різноманітний: в межах Товтр – рифові, оолітові, ракушнякові вапняки, в пониззях – пісок, мергелі, на вододілах – піщано-глинисті породи. Загальна потужність сарматських відкладів близько 200 м [5, 9, 16].

Зазначене вище різноманіття корінних порід, особливо у межах Західного та Південного Поділля має суттєве значення для розвитку екстремального туризму в регіоні. Ці породи формують унікальну систему каньйонів Середнього Придністер'я, низькогірних ландшафтів Подільських Товтр і Кременецьких гір, оригінальну Подільсько-Буковинську карстову область. Знання порід, що формують територію і придатні для екстремального туризму, для окремих туристів пов'язане з безпекою їхнього життя.

Корінні породи повсюдно перекриті четвертинними відкладами. Потужність і генезис їх різні. Великий вплив на формування четвертинних відкладів Поділля мало розташування території у позальодовиковій і частково (північні райони) в прильодовиковій зонах. Найбільш широко розповсюджений покрив лесових порід різної (до 30 м) потужності. Леси і лесоподібні суглинки приурочені до покатих схилів височин й водотоків. У центральних районах їх потужність не перевищує 12-15 м, а в Придністер'ї, у зв'язку з розвитком високих терас, лесові породи зустрічають лише на окремих ділянках [5, 9].

Геологічною будовою та особливостями розвитку тектонічних процесів зумовлена **пластика поверхні** основних морфоструктур Поділля – Подільської та Придніпровської височин [12, 15]. Сучасні ознаки рельєфу *Придніпровської височини*, що займає крайні північно-східні райони Вінницької області, знаходяться у прямій залежності від поверхні давнього фундаменту Українського кристалічного масиву. Максимальна відмітка поверхні в районі села Туча

Козятинського району – 322 м, мінімальні – 130 м в околицях с. Ставки Бершадського району Вінницької області.

Подільська височина відповідає схилу Українського кристалічного масиву, що моноклінально понижується на південний захід. Однак, в результаті новітніх пліоцен-голоценових піднять тут утворився інверсійний, по відношенню до давньої структури, рельєф. Більше того, в межах Подільської височини та в найближчих її околицях розташовані найвищі позначки не лише рівнинної частини України, але і Східноєвропейської рівнини: гора Камула (+473 м) південно-східніше м. Львова в Гологорох та гора Берда (+515 м) в межах Хотинської височини. У рельєфі також чітко виділяються Вороняки (+436 м), Кременецькі гори – г. Бона (+409 м). У вигляді підвищення 200 км з відносними висотами – 60-80 м – простягнулися Подільські Товтри. Значні коливання висот (до 220 м) у Придністер'ї надають цій частині Подільської височини характеру *передгір'я*. Тут знаходиться один із найоригінальніших геологічних та геоморфологічних об'єктів Європи – *Великий каньйон* Дністра [14].

Переважаючі на Поділлі структурно-денудаційні рівнини з абсолютними відмітками поверхні 300-320 м. часто у південно-західних районах ускладнені поверхневими формами карсту – западинами, понорами, каррами, давніми долинами («поплави») та озерами. Туристичного значення карсту Поділля надають підземні карстові порожнини представлені печерами у гіпсо-ангідритах. Серед них найдовші у світі гіпсові печери Оптимістична (165,0 км), Озерна (107,3 м), Золушка (82,0 км) та інші [7]. Наявність оригінальних каньйонів, крутих (до 40-60°) «стінок», численних мальовничих, висотою 15-30 м урвищ на схилах долини Дністра та його лівих приток, глибоких кар'єрів розробок різноманітних гірських порід – прекрасна основа для активного розвитку альпінізму, зокрема й дитячого, трекінгу, маунтбайкінгу, Х-гонок, а підземних карстових печер та розробок вапняків і гіпсів – спелеотуризму. Жоден (крім Карпат і Кримських гір) регіонів України немає таких унікальних геолого-геоморфологічних умов для розвитку екстремальних видів туризму.

Гідро-кліматичні передумови. Особливостями геопросторового розташування та контактністю зумовлена й регіональна унікальність кліматичних умов Поділля. Вони формуються під впливом Атлантичного океану і континенту Євразія. Клімат Поділля помірно континентальний, вологий. Літо тривале, зима коротка і тепла. У межах регіону показники сонячної енергії та атмосферних опадів перевищують середньо-широтні норми. Річний радіаційний баланс змінюється з 1850 на півдні до 1780 МДж/м² на півночі [8]. Середні річні температури повітря відповідно від +8,1 до 6,5 градусів, а це на 2-3° нижче, ніж у східних районах лісополя України. Атмосферних опадів Поділля отримує більше середньої зональної норми – 500-600 мм/рік. На теплий період припадає 65-70% річної суми. Стійкий сніговий покрив встановлюється у другій половині грудня. Його середня висота на пагорбах – 10-16 см, в пониззях – 40-50 см.

Разом з геолого-геоморфологічними, кліматичні умови відобразилися на формуванні у межах Поділля найщільнішої для рівнинної України річкової мережі: пересічно – 0,36-0,40, а на Середньому Придністер'ї – 0,53-0,58 км/км² проти 0,24 км/км² в Україні [3, 5]. На Середньому Придністер'ї долини річок глибоко врізані, каньйоноподібні, заплави вузькі, фрагментарні або зовсім відсутні. На окремих ділянках річкових долин тут виділено 6-7 терас [12]. У межах Середнього Побужжя річища Південного Бугу та його приток ускладнені

системами оригінальних порогів з кристалічних порід Українського щита. За структурою, ці пороги є найскладнішими і найпотужнішими не лише у межах Поділля, але і всієї Східноєвропейської рівнини. Якщо врахувати зливові дощі, які тут формують паводки, а також те, що у весняний період стік складає 55-56% витрат води і рівень води на Південному Бузі піднімається на 2-3 м, а на річках Середнього Придністер'я до 4-5 м, то можливості розвитку екстремальних видів водного туризму – рафтингу, каякінгу (слалом, родео, сплав) та ін. на Середньому Придністер'ї та Середньому Побужжі, значні.

Контактністю розташування зумовлена й унікальність ґрунтового покриву, рослинного і тваринного світу території Поділля. Їх неможливо віднести до якоїсь однієї природної смуги. Зараз тут сформувався особливий біогеоценоз західного лісополя України. У межах Поділля тісно переплелися й взаємопов'язані ґрунти, рослинний і тваринний світ гірської системи Карпат та Східноєвропейської рівнини. Тут взаємодіють рослинні угруповання з належними їм зооценозами широколистяних лісів Центральної Європи (з буком), лісостепу Східної Європи (ліси з дубом), мішаних хвойно-широколистяних лісів Північної Європи та через долину Дністра – вододіли лучно-степового Причорномор'я. Така значна різноманітність ґрунтів та рослинних угруповань суттєво ускладнює не лише їх межування, але й виокремлення меж різноманітних типологічних і регіональних ландшафтних комплексів та їх унікальні ознаки [5, 13].

Висновки. Аналітичний огляд літературно-картографічних джерел і власні польові дослідження дають змогу зробити такі висновки:

- природні умови і наявні природні ресурси придатні для розвитку у межах Поділля екстремальних видів туризму;
- найбільш сприятливими для розвитку екстремального туризму є Середнє Придністер'я і Середнє Побужжя, Подільські Товтри і Кременецькі гори;
- основними групами природних чинників, які сприятимуть розвитку екстремального туризму у вище зазначених районах Поділля є геолого-геоморфологічні та гідрокліматичні;
- враховуючи геолого-геоморфологічні та гідрокліматичні особливості території у межах Поділля доцільно розвивати такі види екстремального туризму як альпінізм, спелеотуризм, трекінг, маунтбайкінг, Х-гонки, рафтинг, каякінг, а також їх комбінації.

Подальші дослідження можливостей розвитку екстремального туризму у межах Поділля необхідно спрямувати на вивчення соціальних чинників його розбудови, структури, регіональних особливостей, екологічних та економічних наслідків.

1. Бондарчук В.Г. Геологія України / В.Г. Бондарчук. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. – 832 с.
2. Божук Т.І. Рекреаційно-туристичні дестинації: теорія, методологія, практика / Т.І. Божук. – Львів: Український бестселер, 2014. – 468 с.
3. Вишневський В.І. Річки і водойми України. Стан і використання: Монографія / В.І. Вишневський. – Київ: Віпол, 2000. – 287 с.
4. Денисик Г.І. Перлини Східного Поділля / Г.І. Денисик, Г.В. Чернова, А.В. Гудзевич, А.М. Дручинський. – Вінниця: Тезис, 2008. – 168 с.
5. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2011. – 184 с.
6. Денисик Г.І. Геосайти Поділля / Г.І. Денисик, Л.В. Страшевська, В.І. Корінний. – Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2014. – 216 с.
7. Дублянський В.Н. Карстовые пещеры Украины / В.Н. Дублянський, А.А. Ломаев. – Київ: Наукова думка, 1980. – 178 с.

8. Клімат України / За ред. В.М. Ліпінського, В.А. Дячука, В.М. Бабіченко. – Київ: Вид-во Раєвського, 2003. – 343 с.
9. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые / Е.Ф. Шнюков, А.В. Гекунов и др. – К.: Наук. думка, 1986. – 184 с.
10. Радзівський В. Медобори / В. Радзівський, В. Бурма. – Львів: Каменяр, 1976. – 87 с.
11. Радзівський В. Кременецькі гори / В. Радзівський. – Львів: Каменяр, 1976. – 112 с.
12. Рельєф України. Навчальний посібник / За загальною редакцією В.В. Стецюка. – Київ: Слово, 2010. – 688 с.
13. Середнє Побужжя / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
14. Середнє Придністров'я / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2007. – 431 с.
15. Стецюк В.В. Основи геоморфології / В.В. Стецюк, І.П. Ковальчук. – Київ: Вища школа, 2005. – 495 с.
16. Товтри Поділля / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2005. – 84 с.

1. Bondarchuk V.H. Neolohiya Ukrayiny / V.H. Bondarchuk. – Kyiv: Vyd-vo AN URSS, 1959. – 832 s.
2. Bozhuk T.I. Rekreatsino-turystychni destynatsiyi: teoriya, metodolohiya, praktyka / T.I. Bozhuk. – L'viv: Ukrayins'kyu best-seler, 2014. – 468 s.
3. Vyshnevs'kyu V.I. Richky i vodoymy Ukrayiny. Stan i vykorystannya: Monohrafiya / V.I. Vyshnevs'kyu. – Kyiv: Vipol, 2000. – 287 s.
4. Denysyk H.I. Perlyny Skhidnoho Podillya / H.I. Denysyk, H.V. Chernova, A.V. Hudzevych, A.M. Druchyns'kyu. – Vinnytsya: Tezys, 2008. – 168 s.
5. Denysyk H.I. Pryrodnycha heohrafiya Podillya / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: EkoBiznesTsentr, 2011. – 184 s.
6. Denysyk H.I. Neosayty Podillya / H.I. Denysyk, L.V. Strashevs'ka, V.I. Korinnyi. – Vinnytsya: Vinnyts'ka oblasna drukarnya, 2014. – 216 s.
7. Dublyanskyu V.N. Karstovye peshchery Ukrainy / V.N. Dublyanskyu, A.A. Lomaev. – Kyiv: Naukova dumka, 1980. – 178 s.
8. Klimat Ukrayiny / Za red. V.M. Lipins'koho, V.A. Dyachuka, V.M. Babichenko. – Kyiv: Vyd-vo Rayevs'koho, 2003. – 343 s.
9. Pryroda Ukraynskoj SSR. Neolohyya y poleznye yskopaemye / E.F. Shnyukov, A.V. Hekunov y dr. – K.: Nauk. dumka, 1986. – 184 s.
10. Radziyevs'kyu V. Medobory / V. Radziyevs'kyu, V. Burma. – L'viv: Kamenyar, 1976. – 87 s.
11. Radziyevs'kyu V. Kremenets'ki hory / V. Radziyevs'kyu. – L'viv: Kamenyar, 1976. – 112 s.
12. Rel'yef Ukrayiny. Navchal'nyy posibnyk / Za zahal'noyu redaktsiyeyu V.V.Stetsyuka. – Kyiv: Slovo, 2010. – 688 s.
13. Serednye Pobuzhzhya / Za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsya: Hipanis, 2002. – 280 s.
14. Serednye Prydnistrov'ya / Za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsya: Tezys, 2007. – 431 s.
15. Stetsyuk V.V. Osnovy heomorfolohiyi / V.V. Stetsyuk, I.P. Koval'chuk. – Kyiv: Vyscha shkola, 2005. – 495 s.
16. Tovtry Podillya / Za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsya: Tezys, 2005. – 84 s.

Подано до редакції 23.09.2016

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк